

Emanuel Coțac

SURSELE PREDOSLOVIILOR LA CELE PATRU EVANGHELII
DIN NOUL TESTAMENT DE LA BĂLGRAD (1648)

1. INTRODUCERE

Predosloviile *Noului Testament* de la Bălgrad (în continuare, NT. 1648) au făcut deja obiectul mai multor studii, dar niciunul dintre acestea nu s-a concentrat pe identificarea și verificarea sistematică a surselor celor 24 de texte introductive din ediția tipărită de Simion Ștefan¹. Cercetătorii care s-au ocupat de predoslovii au considerat că este vorba de „texte originale” (G. Țepelea), „zeci de pagini care pot fi considerate ca primul «manual» de introducere și de exegeză biblică din teologia românească” (M. Păcurariu). Despre alcătuirii predosloviilor s-a spus că „se opresc cu vădită plăcere și competență asupra unor date cu caracter geografic, istoric și social, în legătură cu orașele și locurile vizitate de apostoli” (G. Țepelea), iar citatele patristice și postpatristice folosite în predoslovii au fost considerate dovada că autorii „nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși, care au lucrat și la traducerea propriu-zisă” (G. T. Marcu). Polemizând cu o afirmație a lui Iorga (care îl numește pe Simion Ștefan „vlădică de lege calvină”), Virgil Cândea întreba retoric: „Dar cum ar fi patronat el o traducere a *Noului Testament* ale cărei comentarii (cele 24 de predoslovii) se referă la autoritatea Părinților Bisericii, la Sf. Ioan Hrisostom, Sfântul Athanasie cel Mare, Fericitul Ieronim, Theofilact al Ohridei și la toți «cărturarii aceea carii învață depreună în Besearea lui Dumnezeu^{2?}»”

În studiul de față ne propunem să analizăm sursele predosloviilor la cele patru evanghelii și prelucrarea de care au avut parte, pentru a vedea apoi dacă aprecierea lui G.T. Marcu („traducătorii sunt pricepuți în metoda de lucru științifică”) își găsește confirmarea. Totodată, pornind de la întrebarea ridicată de V. Cândea, vom evalua modul în care se raportează autorul predosloviilor la

¹ G. Țepelea, *Predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în „Limba română”, 1964, nr. 2, p. 149–157; G. Țepelea, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în *BOR*, an LXXXIII, 1965, nr. 1–2, p. 113–124. Cele două studii (și altele privitoare la NT. 1648) au fost republicate în G. Țepelea, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, și apoi în vol. *Pentru o nouă istorie a literaturii și culturii române vechi*, București, 1994. Între studiile privind predosloviile Nt. 1648 trebuie să menționăm și pe cel al lui G.T. Marcu, *Valoarea isagogică și biblică-teologică a celor 24 de predoslovii*, în *Noul Testament (...) reeditat după 340 de ani*, Alba Iulia, 1988.

² Virgil Cândea, *Noul Testament în limba română ca act de spiritualitate și cultură*, în NT. 1648, ed. modernă, Alba Iulia, 1988, p. 43.

LR, LXI, nr. 2, p. 175–233, București, 2012

sursele patristice pe care le menționează. Cercetarea întreprinsă ar trebui să ne dea o imagine preliminară a nivelului de erudiție al cărturarilor transilvăneni care au contribuit la realizarea NT. 1648. Desigur, rezultatele studiului de față trebuie considerate provizorii, până la o analiză amănunțită completă a tuturor predosloviilor incluse în *Noul Testament* de la Bălgrad.

2. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ MATEI*

Primul aspect care frapază cu privire la predosloviea *Evangeliei după Matei* este faptul că se întinde pe 4 pagini, spre deosebire de celelalte predoslovii ale Evangheliilor, care sunt mult mai lapidare (Marcu – 1 ½ pagini; Ioan – ⅔ pagină; Luca – ⅓ pagină). Această disproporție bătătoare la ochi se va reflecta, desigur, și în spațiul pe care îl vom aloca prezentării fiecărei predoslovii. Înainte de a trece la analiza propriu-zisă a textului, atragem atenția asupra unei ciudățenii: predosloviea primei evanghelii, spre deosebire de celelalte trei, n-a fost retipărită în *Biblia* de la București. Asupra cauzelor acestei stranie omisiuni vom propune o explicație în finalul acestei secțiunii.

Informațiile isagogice privitoare la prima evanghelie din canon (autorul, anul, limba în care a fost scrisă evanghelia și elementele de conținut) sunt precedate de câteva considerații cu privire la termenul „evangelion” (gr. εὐαγγέλιον), care „iaste cuvânt grecesc și în firea lui face veaste bună sau dar pentru veaste bună”. Autorul predosloviei este conștient că termenul are corespondent în *Vechiul Testament* ebraic, fiindcă oferă următoarea explicație: „în limba jidovească încă samnă veaste bună, au darul a veștii bune, care veaste-i aduse lui David, Husi, când era în pribegie, că-s tăiați carii să rădicase pre el, cumu-i scris în a 2-a carte a lui Samuil cap 18, stih 28, aune<ori darul veștii bune carele aștepta de la David, pentru că-i vestui că au omorât pre Saul, cum scrie în a doao carte a lui Samuil, cap. 4, stih 10.

Citatul de mai sus merită o analiză amănunțită. Cititorii familiarizați cu istorisirile despre regele David vor fi recunoscut referirile la două evenimente din viața acestuia: (1) sfârșitul revoltei lui Absalom, care „să rădicase” împotriva tatălui său și (2) finalul dezastruos al domniei lui Saul, primul rege israelit, ucis de filistenii în memorabila bătălie de la Muntele Ghilboa. Folosirea acestor două pasaje pentru a ilustra înțelesul termenului εὐαγγέλιον este problematică din două motive. În primul rând, în textul grec al Septuagintei care descrie finalul revoltei lui Absalom nu întâlnim efectiv termenul εὐαγγέλιον (folosit o singură dată în Septuaginta, în 2 Regi. 4:10 = 2 Sam. 4:10³), ci niște cuvinte din familia lexicală a acestuia⁴. În al doilea rând, regele David nu primește moartea lui Absalom ca pe o

³ SEPT. IAȘI, vol. II: „pe acela care mi-a dat de veste că a murit Saul – și credea că aduce o veste bună în fața mea – l-am prins și l-am ucis la Sekelac, cu toate că trebuia să-l răsplătesc pentru veste [εὐαγγέλια]”.

⁴ εὐαγγελίζω (2 Regi 18:19, 20, 26, 31), εὐαγγελία (2 Regi 18:20, 22, 25, 27).

veste bună, ci este profund îndurerat de această tragedie, pe care ar fi dorit să o împiedice (2 Regi 18:5). Nici moartea lui Saul nu este primită ca o veste bună, fiindcă amalecitul care pretinde că l-a ucis pe adversarul lui David, în speranța că va fi recompensat generos, este executat pentru vina de a fi atins persoana sacrosanctă a „unsului Domnului” (2 Regi 1:13–16). Să mai observăm că nici ordinea referințelor citate nu este una logică; ne-am fi așteptat ca episoadele să fie așezate cronologic: mai întâi episodul morții lui Saul, relatat la începutul cărții 2 Regi⁵, și apoi episodul uciderii lui Absalom, prezentat în partea de final a aceleiași cărți. Nu în ultimul rând, însuși numele celei de-a zecea cărți din canonul VT ridică un mare semn de întrebare: de ce se vorbește despre „a dooa carte a lui Samuil” (titlatură folosită de protestanți) și nu „cartea a doua a împăraților” (titlul din *Septuaginta*, folosit în Bisericile răsăritene)? Suntem de părere că autorul fie a folosit, pentru scrierea acestei predoslovii, o sursă protestantă din care a citat referințele biblice fără a mai schimba numele, fie s-a format într-o școală teologică protestantă, drept care folosea aceste titluri în mod obișnuit.

Revenind la considerațiile despre termenul „evanghelie”, observăm că referințelor din 2 Samuel li se adaugă altele: „Sfânta Scriptură în multe chipuri grăiaște de evanghelie: (Uneori să zice «evangheliia de vecie», vestită de proroci: la Isaia glava 52, stih 7 și la Apoc<x>lips 14, stih 6; uneori să zice că au fost «ascunsă din vecie» și de apostolii i-arătată la k̄l̄ (m), 16, stih 25; uneori să chiamo evangheliia una sângură și așa să înțeleage cartea celor patru evanghelesti, la galat<eani> 1, stih 6)”.

Verificare atentă a referințelor din pasajul de mai sus scoate la iveală câteva inexactități și o definire problematică a termenului „evanghelie”. Expresia „evanghelie de vecie” se întâlnește într-adevăr în Apoc. 14:6⁶, dar nu și în Isaia 52:7⁷, iar corelarea textului isaianic (care folosește verbul εὐαγγελίζω), cu termenul tehnic „evanghelie” face dovada unei hermeneutici superficiale. Despre sintagma „ascunsă de veci” (Rom. 16:25) ar fi mai corect să spunem că ea se referă, în context, la termenul μυστήριον, nu la εὐαγγέλιον⁸. Cât despre referirea la Gal. 1:6, ea este complet greșită. În context, Sf. Pavel îi muștră cu asprime pe galateni, acuzându-i că, prin adoptarea obiceiurilor specifice iudaismului (circumcizie etc.) trec la o altă „evanghelie”⁹. Este greu de înțeles cum a ajuns autorul predosloviei să facă legătura dintre acest verset din Galateni și activitatea „celor patru evanghelești”.

⁵ Moartea lui Saul este descrisă atât în 1 Regi 31 cât și în 2 Regi 1. Diferențele dintre cele două relatări, deși semnificative, nu fac obiectul studiului nostru.

⁶ Apoc. 14:6: Καὶ εἶδον ἄλλον ἄγγελον πετόμενον ἐν μεσουρανήματι, ἔχοντα εὐαγγέλιον αἰώνιον εὐαγγελίσει ἐπὶ τοὺς καθημένους ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἐπὶ πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαόν.

⁷ Is. 52:7: ὡς ὥρα ἐπὶ τῶν ὀρέων ὡς πόδες εὐαγγελιζομένου ἀκοῆν εἰρήνης ὡς εὐαγγελιζόμενος ἀγαθὰ ὅτι ἀκουστήν ποιήσω τὴν σωτηρίαν σου λέγων Σιών βασιλεύσει σου ὁ θεός.

⁸ Rom. 16:25: Τῷ δὲ δυναμένῳ ὑμᾶς στηρίζαι κατὰ τὸ εὐαγγέλιόν μου καὶ τὸ κήρυγμα Ἰησοῦ Χριστοῦ, κατὰ ἀποκάλυψιν μυστηρίου χρόνοις αἰωνίοις σεσχημένου.

⁹ Gal. 1:6: Θαυμάζω ὅτι οὕτως ταχέως μετατίθεσθε ἀπὸ τοῦ καλέσαντος ὑμᾶς ἐν χάριτι [Χριστοῦ] εἰς ἕτερον εὐαγγέλιον.

Înainte de aborda problemele care țin de paternitatea Evangheliei după Matei, autorul mai face câteva observații despre caracterul interschimbabil al termenilor „evanghelie” și „propovăduire”, apelând la câteva citate din scrierile apostolului Pavel. Primul dintre ele intrigă nu atât prin lipsa de acuratețe a referinței (Rom. 1:1, nu 1:2¹⁰), cât prin citatul folosit („Eu-s ales cătră propovedaniia evangheliei”), care diferă semnificativ de formularea din NT. 1648 („Pavel, sluga lui Iisus Hristos, chemat apostol, ales în Evagheliia lui Dumnezeu”). Următoarele două versete menționate (1 Cor. 9:12, 14)¹¹, deși fac parte dintr-un capitol care tratează indirect problema proclamării Evangheliei (înțeleasă ca mesaj despre Mesia cel răstignit), se integrează relativ bine în argumentația autorului predosloviei. Ultima referință (dhr̄le α) este probabil eronată, deoarece singurele ocurențe ale grecescului εὐαγγέλιον din *Faptele Apostolilor* se găsesc în 15:7 și 20:24¹².

Autorul predosloviilor înțelege termenul „evanghelie” nu doar ca mesaj, ci și ca specie literară: „auneori să zice poveastea evangheliei de nașterea lui Hristos, de minunile Lui, chinul, moartea, sculara, înălțarea”. Se face astfel trecerea la prezentarea celor patru evangheliști, cu un paragraf care constituie o adaptare a unor informații preluate din comentariul la Matei al lui Teofilact. Pentru a ilustra similaritatea dintre NT. 1648 și Teofilact, prezentăm textul pe două coloane, subliniind cu italice adaosurile autorului român.

NT. 1648	Teofilact, <i>Tâlcuire la Evanghelia după Matei</i>
(...) și așa sînt patru evanghelii, carele au scris cei patru evangheliști, din carii doi: Matei și Ion sînt din numărul a 12 apostoli, <i>previtori cu ochii, faptelor și învățăturilor lui Hristos, carele le-au și scris cu adevărat dintru îndemnarea Duhului Sfânt</i> , iară ceialți doi: Marcu și Luca <i>n-au fost apostoli, ce numai ucenici credincioși apostolilor</i> , din cei 70 de ucenici, și fiind și ei înlumițați den Duhul Sfint, scrisără și ei evanghelii (...)	<i>Evangheliștii sunt patru [la număr]. Dintre aceștia, doi, Matei și Ioan, erau din ceata celor doisprezece. Ceialți doi, Marcu și Luca, [erau] dintre cei șaptezeci.</i> Τέσσαρες μὲν εἰσιν οἱ εὐαγγελισταὶ τούτων δὲ οἱ μὲν δύο, Ματθαῖος καὶ Ἰωάννης, ἦσαν ἐκ τοῦ χοροῦ τῶν δώδεκα· οἱ δὲ δύο, Μάρκος φημί καὶ Λουκᾶς, ἐκ τῶν ἐβδομήκοντα (PG, vol. 123, col. 145).

Autorul predosloviilor deține informații și despre circulația evangheliilor apocrife în creștinismul timpuriu: „săva că au fost și alții mulți carii au scris evanghelii, cumu-i la Luca 1, stih 1, cum să arată și din scripturile lui Eusevie și Eronim, în a treia carte a *Istoriei*, în cap 25, în predoslovie la Mateiu. Ce pentr-aceia mai mult de a cestor patru nu s-au aflat, căroa să le crează besearca credincioșilor

¹⁰ κ₁₁ (m)1, stih α<l> 2lea.

¹¹ 1 Cor. 9:12: Εἰ ἄλλοι τῆς ὑμῶν ἐξουσίας μετέχουσιν, οὐ μᾶλλον ἡμεῖς; ἀλλ' οὐκ ἐχρησάμεθα τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ, ἀλλὰ πάντα στέγομεν, ἵνα μὴ τινα ἐγκοπὴν δώμεν τῷ εὐαγγελίῳ τοῦ Χριστοῦ. 1 Cor. 9:14: οὕτως καὶ ὁ κύριος διέταξεν τοῖς τὸ εὐαγγέλιον καταγγέλλουσιν ἐκ τοῦ εὐαγγελίου ζῆν.

¹² Deoarece autorul predosloviei a menționat tema elecțiunii apostolului Pavel făcând referire la Rom. 1:1, notăm în treacăt că această temă se întâlnește și în Fapte 9:15.

și să-i numere între cărțile sfinte, că cuvintele acelor și scriptura nu să asemănă cu scrisoarea apostolilor și evangheliștilor, cum scrie Eusevie.”

Principalele surse avute în vedere de autorul predosloviei în citatul de mai sus sunt, desigur, *Istoria bisericească* a lui Eusebiu și prologul comentariului la Matei al lui Ieronim, asupra cărora vom zăbovi în cele ce urmează. În cartea a III-a a principalei sale lucrări de istorie, Eusebiu prezintă scrierile recunoscute (ὁμολογούμενα), cele contestate (ἀντιλεγόμενα) și cele false (νόθα). În această ultimă categorie intră *Evanghelia după evrei*, „care este pe plac mai ales acelor dintre evrei care l-au primit pe Hristos” (*Ist. bis.* III.25). Către finalul secțiunii, Eusebiu afirmă că există unele cărți care în rândurile ereticilor sunt date drept evanghelii ale lui Petru, Toma sau Matia. După cum bine observa autorul predosloviei la Matei, istoricul răsăritean afirmă că între evanghelii și scrierile pseudonime există diferențe importante: „caracterul exprimării (τῆς φράσεως) se deosebește de obiceiul (τὸ ἦθος) apostolic, iar gândirea (γνώμη) și intenția (προαίρεσις) celor relatate în ele sunt în atât de mare discordanță cu ortodoxia cea adevărată, încât se arată în mod limpede că sunt născociri ale unoreretici. De aceea nici între cele false (νόθοις) nu trebuie așezate, ci trebuie respinse complet ca absurde și profane” (*Ist. bis.* III.25.7). Trecând la Ieronim, constatăm că în prefața comentariului la Matei, părintele apusean menționează două evanghelii apocrifecare se întâlnesc în lista lui Eusebiu (Toma, Matia) și câteva noi: *Evanghelia egiptenilor*, *Evanghelia lui Bartolomeu*, *Evanghelia celor doisprezece apostoli*, *Evanghelia lui Basilide* și *Evanghelia lui Apelle*¹³.

După aceste informații cu caracter general, preluate din Eusebiu și Ieronim, autorul predosloviei răspunde punctual la câteva întrebări: cine a fost Matei, când și-a scris evanghelia și în ce limbă? Răspunsul la prima întrebare este relativ simplu: Matei este același cu Levi, fiul lui Alfeu, un vameș „pre carii îi chema jidovii publicani (pentru că era oameni răi și răpitori) și cu chemarea lui Hristos, den publican să făcu apostol, scrietoriul evanghelii”. Aflăm, de asemenea, că episodul chemării lui Matei este relatat în Matei 9:9¹⁴.

Cu privire la anul scrierii acestei evanghelii, autorul recunoaște că „aceasta adevărat nu să ști” (2^f). Sursele lui cu privire la acest subiect sunt Eusebiu (menționat în treacăt¹⁵) și Teofilact. Prezentăm în continuare pe două coloane, citatul relevant din NT. 1648 și fragmentul corespunzător din *Tâlcuirea* lui Teofilact. Ca și în cazul citatului anterior, textul care nu se regăsește în lucrarea episcopului bulgar va fi marcat cu italice.

¹³ St. Jerome, *Commentary on Matthew* (Fathers of the Church, vol. 117), trad. Thomas P. Scheck, Washington, 2008, p. 51–52.

¹⁴ Cf. relațiile paralele: Marcu 2:14 și Luca 5:27, versete în care Matei apare cu numele de „Levi”.

¹⁵ Eusebiu (*Ist. bis.* III. 24.7) scrie despre el: „Matei, după ce a proclamat mai întâi evreilor, deoarece urma să meargă și la alții, a pus evanghelia sa în scris în limba maternă și, prin [această] scriere, a căutat să compenseze lipsa prezenței sale între cei de care se despărțea.”

NT. 1648	Teofilact, <i>Tâlcuire la Evanghelia după Matei</i>
De să creade lui Eusevie și lui Teofilact, Matei, în iudei, între iudovi, au scris întâi evanghelia, în al treile an al Calugălii, împăratul rimleanilor, carele era după înălțarea lui Hristos al 8lea an, după nașterea lui Hristos leat 41. Părinții și cărtularii cei mari cred că așa sunt scrise evangheliile cumu-s la noi: Matei, Marcu, Luca, Ion. Matei în al 8-lea an după înălțare, Marcu, cu doi ani după aceea, după înălțare leat 10, Luca 15 ani după înălțare, iar Ion la 32 de ani, cum scrie Teofilact.	Matei a scris Evanghelia în limba ebraică, înainte de toți, pentru cei dintre evrei care au crezut, după 8 ani de la Înălțarea lui Hristos. Și pe aceasta a tradus-o Ioan din limba ebraică în greacă, după cum se spune. Marcu a scris după zece ani de la Înălțare, fiind învățat de către Petru. Luca, după 15 ani. Ioan, cel mai teologic, după 32 de ani ¹⁶ .

Referirea la Eusebiu are probabil în vedere *Cronica* acestuia, lucrare în două părți al cărei original s-a pierdut, dar care a fost reconstituită pe baza fragmentelor păstrate (cronografii târzii, o traducere în armeană și traducerea latină a lui Ieronim)¹⁷. Traducerea latină realizată de Ieronim a fost publicată inițial de Arnauld de Pontac, la Bordeaux, în 1604¹⁸, dar lecțiunea „Matthaeus in Judea evangelium primus scribit”, fiind considerată dubioasă, a fost tipărită cu italice. Joseph Scaliger a adunat fragmentele grecești ale *Cronicii* într-un volum folio publicat în 1606 la Leiden¹⁹, dar textul lui omite lecțiunea îndoielnică din ediția lui Pontac²⁰. Potrivit ediției abatelui Migne (*PL*, vol. 27, col. 577–578), care prezintă atât textul latinesc al lui Ieronim, cât și unele fragmente păstrate de autori greci, Matei ar fi scris cel dintâi evanghelia sa, în al treilea an al lui Caligula, socotit a fi anul 41 d.Hr. Calculul este eronat, fiindcă în martie 40 Caligula intra în al patrulea an de domnie, pe care însă nu avea să-l mai încheie, fiind asasinat pe 24 ianuarie 41 d.Hr²¹.

Probabil cea mai întinsă secțiune din predoslovie este cea care răspunde la întrebarea „În ce limbă o au scris?” În mod cu totul neobișnuit, împotriva unei tradiții bisericesti venerabile, autorul caută să demonstreze cu orice preț că Matei nu a scris evanghelia sa în limba greacă: „Mulți zic că n-au scris grecește, ce iudovește. Ereneiu, Tertulian, Orighen, Atanasie și alți mulți zic că, fiind Matei

¹⁶ Textul grec în *PG*, vol. 123, col. 145. Ὁ τοῖνον Ματθαῖος, πρῶτος πάντων ἔγραψεν τὸ Εὐαγγέλιον Ἑβραϊδι φωνῇ, πρὸς τοὺς ἐξ Ἑβραίων πιστεύσαντες, μετὰ ὀκτὼ ἔτη τῆς τοῦ Χριστοῦ ἀναλήψεως μετέφρασε καὶ τοῦτο Ἰωάννης ἀπὸ τῆς Ἑβραϊδος γλώττης εἰς τὴν Ἑλληνίδα, ὡς λέγουσι. Μάρκος δὲ, μετὰ δέκα ἔτη τῆς ἀναλήψεως ἔγραψεν, παρὰ τοῦ Πέτρου διδαχθεῖς. Λουκᾶς δὲ, μετὰ πεντεκαίδεκα. Ἰωάννης δὲ ὁ θεολογικώτατος, μετὰ τριάκοντα δύο.

¹⁷ Hubertus R. Drobner, *The Fathers of the Church*, Peabody, 2007, p. 227.

¹⁸ *Chronica trium illustrium auctorum Eusebii Pamphili, D. Hieronymo interprete, D. Eusebii Hieronymi presbyteri, D. Prospero Aquitanici, ab Abraham ad an. Christi 449, a RR. D. Arnaldo Pontaco, emendata et notis illustrata*. Apud Simonem Millangium, 1604.

¹⁹ *Thesaurus temporum. Chronicorum canonum omnimoda historiae libri duo, interprete Hieronymo, ex fide vetustissimorum codicum castigati (...)*, 1606.

²⁰ Modificarea a fost sesizată de Nathaniel Lardner, *The Credibility of the Gospel History*, part II. vol. 8, London, 1750, p. 176–177.

²¹ Eugen Cizek, *Istoria Romei*, București, 2010, p. 304–306.

jidov, au scris jidovește. Ieronim zice că în zilele lui, au aflat *Evangelhia lui Matei*, scrisă jidovește. Săva că mulți cărtulari țin așa, că-i scrisă jidovește, iar mai mulți să îndoiesc și zic că au fost grecește și nu e în deșărt. (2°)

Înainte de a ne opri asupra ideii revoluționare propuse de autorul predosloviei în acest paragraf – anume că Matei nu și-a scris evanghelia în greacă –, considerăm utilă identificarea acelor citate din Irineu, Tertulian, Origen și Atanasie care afirmă că Matei a scris „jidovește”. Precizăm că Tertulian nu a afirmat nicăieri *expressis verbis* că Matei ar fi scris în ebraică.

Irineu	<p><i>Ita Matthaëus in Hebraeis ipsorum lingua scripturam edidit Euangelii, cum Petrus et Paulus Romae euangelizarent et fundaret Ecclesiam.</i> (<i>Adv. haer.</i> III.1.1)</p> <p>ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῆ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφῆν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιούντων τὴν ἐκκλησίαν. (Eusebiu, <i>Ist. bis.</i> V.8.2-4)</p>	Astfel, Matei, între evrei, a publicat o formă scrisă a Evangheliei în limba lor proprie, în vreme ce Petru și Pavel evangelizau Roma și întemeiau biserica.
Tertulian	<p><i>Deleant igitur et testimonia daemonum filium David proclamantia ad Iesum, sed testimonia apostolorum delere non poterunt si daemonum indigna sunt. Ipse imprimis Matthaëus, fidelissimus evangelii commentator ut comes Domini (...)</i> (<i>De carne Christi</i>, XXII)</p>	Să șteargă deci [ereticii] și mărturiile demonilor care îl proclamă pe Isus, fiul lui David, dar mărturiile apostolilor nu vor putea să le șteargă, și dacă cele ale demonilor sunt nevrednice. În primul rând, Matei, cel mai credincios comentator al evangheliei, deoarece fusese însoțitor al Domnului (...)
Origen	<p>«ὡς ἐν παραδόσει μαθὼν περὶ τῶν τεσσάρων εὐαγγελίων, ἃ καὶ μόνα ἀναντίρρητά ἐστιν ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, ὅτι πρῶτον μὲν γέγραπται τὸ κατὰ τὸν ποτε τελώνην, ὕστερον δὲ ἀπόστολον Ἰησοῦ Χριστοῦ Ματθαῖον, ἐκδεδοκότα αὐτὸ τοῖς ἀπὸ Ἰουδαϊσμοῦ πιστεύουσιν, γράμμασιν Ἑβραϊκοῖς συντεταγμένον» (Eusebiu, <i>Ist. bis.</i>, VI.25.4)</p>	Prin tradiție am învățat cu privire la cele patru evanghelii, care sunt și singurele acceptate în Biserica lui Dumnezeu de sub cer, că mai întâi a fost scrisă cea potrivit lui Matei, cel care a fost odinioară vameș, iar apoi apostol al lui Isus Hristos. Matei a publicat-o pentru cei care s-au convertit de la iudaism, scriind-o în limba ebraică.
Atanasie	<p>Τὸ μὲν οὖν κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον ἐγράφη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ματθαίου τῆ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ, καὶ ἐξεδόθη ἐν Ἱερουσαλὴμ, ἡρμηνεύθη δὲ ὑπὸ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου τὸ κατὰ σάρκα, ὃς καὶ πρῶτος ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων ἐν Ἱεροσολύμοις. (<i>Synopsis scripturae sacrae</i>, PG, vol. 28, col. 433)</p>	Evanghelia după Matei a fost scrisă de însuși Matei în limba ebraică și publicată în Ierusalim; a fost tradusă de fratele Domnului cel după trup, care a și fost hirotonit întâiul ca episcop de către sfinții apostoli, în Ierusalim

Ieronim	<p><i>Matthaeus, qui Evangelium Hebraeo sermone conscripsit, ita posuit... (Epist. 20.5, PL, vol. 22, col. 379).</i></p> <p><i>Evangelium quoque quod appellatur secundum Hebraeos, et a me nuper in Graecum Latinumque sermonem translatum est, quo et Origenes saepe utitur (De vir. ill. 2, PL, vol. 23, col. 611B)</i></p> <p><i>Matthaeus, qui et Levi, ex publicano apostolus, primus in Judaea propter eos qui ex circumcissione crediderant, Evangelium Christi Hebraicis litteris transulerit, non satis certum est. Porro ipsum Hebraicum habetur usque hodie in Caesariensi bibliotheca, quam Pamphilus martyr studiosissime confecit. Mihi quoque a Nazaraeis, qui in Beroea urbe Syriae hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit. (De vir. ill. 2, PL, vol. 23, col. 613A)</i></p>	<p>Matei, care a scris evanghelia în ebraică, astfel a spus...</p> <p>Evanghelia care este numită „după evrei” și care a fost tradusă de mine recent în greacă și latină și de care și Origen se folosește adesea.</p> <p>Matei, cel numit și Levi, din vameș devenit apostol, a scris cel dintâi în Iudeea, o evanghelie a lui Hristos cu litere și cuvinte ebraice, pentru cei dintre circumciși care au crezut. Cine a tradus-o apoi în greacă nu se știe sigur. De altfel, textul ebraic există până astăzi în biblioteca de la Cezareea, pe care a realizat-o cu multă hămicie martirul Pamfil. Am avut prilejul să mi se descrie acest volum de către Nazarineni, care, în Berea, oraș din Siria, se folosesc de el.</p>
---------	--	--

În cazul lui Ieronim, am prezentat doar câteva dintre numeroasele texte în care Părintele apusean scrie despre varianta ebraică (sau aramaică) a *Evangeliei după Matei*. O analiză completă a problemei ar trebui, desigur, să ia în calcul și referirile la așa-numita *Evanghelie după Evrei* și relația ei cu prezumtivul original al *Evangeliei după Matei*²². Dincolo de aceste chestiuni marginale pentru subiectul cercetării noastre, un lucru este cert: Ieronim, alături de ceilalți autori citați mai sus, este convins că Matei și-a scris evanghelia în ebraică.

Grigorie T. Marcu vedea în recursul la autori patristici dovada indubitabilă (folosită și de Virgil Cândea, în ediția reeditată în 1988) că „alcătuitoarii [predosloviilor] nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși”²³. Nici G. T. Marcu, nici V. Cândea nu s-au arătat cătuși de puțin tulburați de un fapt foarte straniu, anume că autorul predosloviei la Matei enumeră câțiva autori patristici importanți doar pentru a-i contrazice, propunând totodată o alternativă care iese în mod clar din făgașul tradiției ortodoxe răsăritene. Prin pledoaria sa, asupra căreia vom zăbovi în continuare, cărturarul transilvănean se alătură unui numeros grup de comentatori, în majoritate protestanți, care consideră că Matei a scris evanghelia sa direct în greacă. Prima salvă care a marcat schimbarea de direcție pare să fi venit

²² Vezi A. F. J. Klijn, *Jewish-Christian Gospel Tradition* (Supplements to Vigiliae Christianae, vol. 17), Leiden, 1992, p. 16–19 și James R. Edwards, *The Hebrew Gospel and the Development of the Synoptic Tradition*, Grand Rapids, 2009, p. 28–37.

²³ G. T. Marcu, *Valoarea isagogică și biblică-teologică a celor 24 de predoslovii*, în NT. 1648, ed. modernă, Alba Iulia, 1988, p. 62.

de la Erasmus, în Adnotările la *Noul Testament*. Criticând echivalentul *nauiculam* folosit în Vulgata, pentru a traduce grecescul τὸ πλοῖον din Mat. 8:23, cărturarul olandez scria următoarele:

Cu siguranță ceilalți evangheliști scriu τὸ πλοῖον, adică *nauigium* sau *nauim*. Despre ei există un consens că au scris în grecește; a admite că Matei a scris Evanghelia în ebraică, aceasta nu-mi pare verosimil, deoarece nimeni nu dă mărturie în mod mulțumitor, cu argumente convingătoare, că ar fi văzut vreo urmă din acel volum ebraic. (...) De altfel, stilul lui Matei se potrivește bine cu stilul lui Marcu, nefiind radical diferit de felul de a scrie al lui Ioan. Prin urmare, mi se pare mai probabil că această evanghelie a fost scrisă în aceeași limbă în care au scris ceilalți evangheliști²⁴.

Opinia sa era împărtășită de cardinalul Cajetan și de alți comentatori, dintre care cei mai mulți sunt protestanți²⁵. Desigur, îndoielile umanistului olandez cu privire la ideea că Matei și-a scris evanghelia în ebraică au stârnit și critici. În ciuda acestora, noua concepție s-a difuzat rapid, devenind un loc comun în mentalul reformat. O găsim, de pildă, în *Armonia* lui Jean Calvin, comentariu la cele trei evanghelii sinoptice (Matei, Marcu și Luca), ieșit de sub tipar pe 17 iulie 1555²⁶. Observând că între Matei 2:6 și Mica 5:1 (text veterotestamentar citat de evanghelist) există niște diferențe, Calvin opinează că scribii chemați de Irod la palat trebuie să fi reprodus textul în forma lui originală, în vreme ce Matei, care scrie în greacă, n-a urmărit o redare exactă, ci s-a mulțumit doar să semnaleze textul.

Il n'y a point de doute que les Scribes n'ayent en leur Langue fidelement recité de mot à mot le passage, ainsi qu'il est escrit au liure du Prophete: mais saint Matthieu s'est contenté d'auoir marqué le lieu. Et pource qu'il escriuoit en Grec, il a suui la leçon commune. Car il est aisé à recueillir de ce lieu-ci & autres semblables, que S. Matthieu n'a pas escrit son Euangile en langue Hebraique²⁷.

²⁴ *Opera Omnia Desiderii Erasmi Roterdami*, vol. VI.5, Amsterdam, 2000, p. 175–176: „Certe τὸ πλοῖον – id est «nauigium» siue «nauim» – scribunt euangelistae caeteri, quos Graece scripsisse consensus est omnium, vt donemus Matthaeo Hebraice scriptum Euangelium, quod ipsum mihi non fit verisimile, cum nemo sat idoneis argumentis testetur se vidisse vllum illius Hebraici voluminis vestigium. (...) Deinde stilus Matthaei cum stilo Marci plane consentit, haud admodum dissentiens a dictione Ioannis”.

²⁵ Este vorba de Oecolampadius, Paraeus, Calvin, Le Clerc, Fabricius, Pfeiffer, Lightfoot, Beausobre, Basnage, Wetstein, Rumpaeus, Whitby, Edelman, Hoffman, Moldenhawer, Viser, Harles, Jones, Jortin, Lardner, Guerike, Hey, Hales, Hewlett și alții. Vezi G. Townsend, *The New Testament, Arranged in Chronological and Historical Order*, vol. 2, London, 1838, p. 54–55 și Samuel Davidson, *Lectures on Biblical Criticism: Exhibiting a Systematic View of That Science*, Edinburgh, 1839, p. 409–410.

²⁶ Thomas Henry Louis Parker, *Calvin's New Testament Commentaries*, Louisville, 1993, p. 31. În cercetarea noastră, am folosit ediția franceză din 1563.

²⁷ *Commentaires de Iean Calvin sur la Concordance ou Harmonie, composee des trois Euangelistes, assauoir saint Matthieu, saint Marc, & saint Luc*, De l'imprimerie de Michel Blanchier, 1563, p. 52.

Ideea este reluată în alt pasaj care caută să explice de ce în relatările din Mat. 10:10, respectiv Luca 9:3, Mântuitorul le interzice ucenicilor să ia toioge pentru drum, iar în relatarea paralelă din Marcu 6:8 permite acest lucru. Soluția propusă de Calvin conține și ideea că evangheliștii au scris în limba greacă:

Veu qu'en Hebrieu la signification du mot Sebet, est ambiguë, combien que les Euangelistes escriuissent en Grec, toutesfois ils on pris en diuerses sortes le mot Grec, comme l'Hebrieu, Sainct Matthieu doneques & saint Luc entendent des bastons qui chargent ceux qui les portent: mais saint Marc entend vn baston, sur lequel ceux qui ont à cheminer s'appuyent pour se soulager. Or il est certain que pour faire quelque voyage, la coustume estoit de porter vn baston²⁸.

Negreșit, autorul predosloviei trebuie să se fi format ca teolog într-un mediu intelectual, în care astfel de idei inovatoare erau monedă curentă. Altminteri, cu greu putem explica efortul pe care îl face de a combate vechea concepție. Argumentele aduse de el în sprijinul noii ipoteze sunt patru la număr: (1) Chiar dacă evanghelia ar fi fost scrisă în ebraică, nu putem ști „cine o are fi întors grecește”. Mărturiile patristice sunt contradictorii: „Teofilact zice că o au întors Ioan apostol. Atanasie zice că o au, Iacov apostol.” (2) „Alalți apostoli și evangheliști toți au scris ale lor în limbă grecească; drept aceia nu să creade că Matei are fi scris într-altă limbă”. (3) „De-are fi fost scrisă jidovește, n-ară fi Evangheliia lui Matei fântână [i.e. sursă], ca alte cărți, a Legii noao, ce ară fi izvor curând [i.e. provenind] den limbă jidovească, carea nu o avem necăiri.” (4) Deși evanghelia conține „multe cuvinte jidovești”, ele au fost traduse în grecește: „*Emmanuel*, ce să zice Dumnedzeu cu noi și Eli, Eli lima savatani, ce să zice Dumnedzeul, Dumnedzeul Mieu, că ce Mă lăsași” (2^r-2^v).

Ultima secțiune din predoslovie, intitulată „despre ce au scris”, prezintă în rezumat conținutul Evangheliei după Matei, din perspectiva celor trei funcții ale lui Hristos: rege, profet și preot. Cel dintâi care a folosit pentru prima dată această tripletă cu referire la Hristos a fost istoricul Eusebiu: „Am aflat deja că prin ungere unii dintre profeți au devenit Hristoși în chip simbolic (ἐν τύπῳ), încât toți aceștia au corespondență (ἀναφοράν) cu Hristosul cel adevărat, cuvântul cel divin și ceresc, singurul mare preot al tuturor, singurul împărat al întregii creații și singurul arhiprofet al profeților Tatălui” (*Ist. bis.* III.15.8)²⁹.

La nu mulți ani după Eusebiu, Ioan Hrisostomul vorbea despre cele trei funcții în contextul botezului, taină prin care toți creștinii devin profeți, preoți și regi³⁰. Deși această tripletă are o bună atestare patristică și medievală, cea mai

²⁸ *Ibid.*, p. 179.

²⁹ Textul grecesc în *SC*, vol. 31, p. 15: ἤδη δὲ καὶ αὐτῶν τῶν προφητῶν τινὰς διὰ χρίσματος Χριστοῦς ἐν τύπῳ γεγονέναι παρελήφραμεν, ὡς τούτους ἅπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν, τὸν ἔνθεον καὶ οὐράνιον λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν, μόνον ἀρχιέρεια τῶν ὄλων καὶ μόνον ἀπάσης κτίσεως βασιλεύα καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην τοῦ πατρὸς τυγχάνοντα.

³⁰ *NPNE*^I, vol. 12, p. 290.

sofisticată prezentare a ei, în conexiune cu lucrarea lui Hristos, a fost făcută de reformatorul protestant Jean Calvin³¹. În ultima ediție (1559) a lucrării sale *Institutio christianae religionis*, Calvin prezenta pe larg cele trei slujbe ale lui Hristos, scriind despre el că „et propheta datus est, et rex et sacerdos” (*Inst.* II.15.1)³².

Autorul predosloviei împarte prima evanghelie în trei secțiuni, conform tripletei elaborate de Calvin în tratatul său. În primele capitole ale evangheliei, Matei relatează nașterea lui Hristos „den vergură”, prezintă arborele genealogic („rudeniia”), care coboară până la David și Avraam, și include mărturiile îngerilor și ale „filosofilor” („vălsvilor”, i.e. magilor), „de unde să-L cunoască credința noastră că-i craiu și Mesia făgăduit părinților, în Leagea veche.” Următoarele capitole descriu „deregătoria proceștii Lui, în carea în multe chipuri să arată că-i proroc”: propovăduirea lui Ioan, botezul în Iordan, pogorârea „porâmbului” asupra lui și ispitirea Lui de către Satan în pustie. Ultimele capitole ale evangheliei, în care sunt descrise „chinul și moartea de pre cruce, pentru păcatele noastre”, vizează „deregătoria popii Lui”. Atestarea tripletei „profet-rege-preot” la Eusebiu ar putea fi folosită drept argument că autorul predosloviei la Matei s-a inspirat direct din *Istoria bisericească*. Și totuși, cele două ocurențe ale termenului „deregătorie” (în sintagme ca „deregătoria proceștii” și „deregătoria popii”), trădează influența lui Calvin, în a cărui *Institutio* găsim sintagme ca: „munus propheticum, regnum et sacerdotium” (II.15.1), „prophetica dignitas” (II.15.2), „regis et pastoris officia” (II.15.5), „sacerdotii honorem” (II.15.6).

Prezența unor idei protestante (mai precis, calviniste) în predoslovia *Evangheliei după Matei* trebuie să le fi dat motive de neliniște cărturarilor munteni care au pregătit pentru tipar *Biblia* de la București, de vreme ce, în mod surprinzător, aceștia au ales să omită din tomul patronat de Șerban Cantacuzino o predoslovie consistentă, dar împănată cu idei cel puțin „suspecte”, dacă nu de-a dreptul eretice.

3. SURSELE PREDOSLOVIEI LA EVANGHELIA DUPĂ MARCU

În predoslovia *Evangheliei după Marcu* (a cărei întindere este mult mai mică decât cea analizată în paginile de mai sus), autorul își propune să răspundă la câteva întrebări isagogice („de(s)pre ce au scris Marco?”, „cine au fost Marco și în ce limbă au scris?”, „câte părți are Evanghelia lui?”), împărțind textul în trei

³¹ Pentru o prezentare a tripletei „preot, profet, rege”, din perioada patristică până în sec. XX, vezi Rose M. Beal, „Priest, Prophet and King: Jesus Christ, the Church and the Christian Person”, în Eddy Van Der Borgh și Gerard Mannion (ed.), *John Calvin's Ecclesiology: Ecumenical Perspectives*, London, 2011, p. 90–106.

³² Pentru ediția din 1559 a tratatului *Institutio christianae religionis*, vezi *Ioannis Calvini Opera quae supersunt omnia*, vol. 2 (*Corpus Reformatorum*, vol. 30), Braunschweig, 1864.

secțiuni principale. Prima secțiune conține informații generale, care pot fi obținute din lectura textului biblic. Autorul nu uită să evidențieze o trăsătură importantă a *Evangeliei după Marcu* – lipsa narațiunii despre nașterea Domnului –, oferind totodată și o explicație: „nașterea lui Hristos o lasă, că el toate le scrie mai pre scurt”.

Secțiunea a doua prezintă câteva informații despre Marcu, anume că n-a fost din numărul celor doisprezece apostoli, ci dintre cei șaptezeci de ucenici, și că a fost „ascultătoriu și ucenic lui Pătru, de care pomenește în sfârșitul cărții (sic!) dentâi”. A doua jumătate a acestei secțiuni se referă la limba în care a fost scrisă evanghelia. Autorul insistă asupra faptului că Marcu, asemenea celorlalți evangheliști, a scris în limba greacă:

Scris-au Evangheliia lui în limbă grecească, ca și alalți evangheliști și apostoli, săva că au scris Evangheliia mai vârtos pentru rugaria rimlianelor, ce n-au scris în limbă lătinească, ce grecească, că atunci pretutindinele petrecea cu limbă grecească. Pavel apostol încă au scris la rimleani, ce au scris în limbă grecească și ovreailor încă n-au scris ovreiaște, ce grecește (40^f).

Cea mai timpurie tradiție care îl asociază pe apostolul Petru cu evangelistul Marcu se întâlnește la Papias (episcop de Hierapolis, în Asia Mică), într-o lucrare din care nu s-au păstrat decât mici fragmente la Eusebiu (*Ist. bis.*, III.39). În lucrarea *Tâlcuirile zicerilor Domnului* (Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις) Papias scrie că ar fi primit de la prezbiterul Ioan următoarea informație:

Marcu, devenind interpretul lui Petru, a scris în mod exact, deși nu în ordine, ceea ce și-a amintit din cele spuse sau făcute de Domnul. Căci el nici nu l-a auzit pe Domnul, nici nu l-a urmat, ci, precum am spus, [l-a urmat] mai târziu pe Petru. Acesta dădea învățătură după nevoile [ascultătorilor], dar nu ca și când ar fi o relatare legată a cuvintelor Domnului, astfel că Marcu n-a greșit cu nimic când a scris unele lucruri după cum și le-a amintit. Căci a fost atent la un lucru: să nu lase pe dinafară nimic din ce auzise și nici să nu înșele cu privire la vreunul dintre ele³³.

În altă carte a *Istoriei sale* (VI.14) Eusebiu prezintă o versiune complementară asupra originii *Evangeliei după Marcu*, citând de această dată din Clement Alexandrinul, în a cărui lucrare Ὑποτυπώσεις (astăzi pierdută) citim că Marcu a scris evanghelia sa la cererea celor care au ascultat propovăduirea lui Petru:

³³ Textul grecesc în *SC*, vol. 31, p. 156–157: Μάρκος μὲν ἐρμηνευτὴς Πέτρου γενόμενος, ὅσα ἐμνημόνευσεν, ἀκριβῶς ἔγραψεν, οὐ μέντοι τάξει τὰ ὑπὸ τοῦ κυρίου ἢ λεχθέντα ἢ πραχθέντα. οὔτε γὰρ ἤκουσεν τοῦ κυρίου οὔτε παρηκολούθησεν αὐτῷ, ὕστερον δὲ, ὡς ἔφην, Πέτρον· ὃς πρὸς τὰς χρείας ἐποιεῖτο τὰς διδασκαλίας, ἀλλ' οὐχ ὡσπερ σύνταξιν τῶν κυριακῶν ποιούμενος λογίων, ὥστε οὐδὲν ἡμαρτεν Μάρκος οὕτως ἕνια γράψας ὡς ἀπεμνημόνευσεν. ἐνὸς γὰρ ἐποιήσατο πρόνοιαν, τοῦ μηδὲν ὧν ἤκουσεν παραλιπεῖν ἢ ψεύσασθαι τι ἐν αὐτοῖς.

Evanghelia după Marcu a fost scrisă în următoarea împrejurare. După ce Petru a propovăduit Cuvântul în mod public la Roma și a prezentat Evanghelia prin Duhul, cei prezenți acolo, fiind mulți, l-au rugat pe Marcu, deoarece acesta îl însoțise [pe apostol] vreme îndelungată și își amintea spusele sale, să le aștearnă în scris. Acesta a făcut [întocmai] și a dat-o celor care i-o ceruseră. Când Petru a aflat aceasta, nici n-a oprit-o, nici n-a căutat s-o promoveze³⁴.

În fine, o a treia versiune a acestei relatări, în care se subliniază rolul comunității creștine din Roma în producerea acestei Evanghelii, întâlnim mai la începutul lucrării lui Eusebiu (*Ist. bis.*, II.15). După ce prezintă răspândirea ereziei lui Simon Magul la Roma, istoricul relatează sosirea lui Petru în capitala imperiului și efectele propovăduirii sale în rândurile păgânilor:

Atât de mult a strălucit lumina evlaviei în mințile ascultătorilor lui Petru, încât acestora nu le-a fost de ajuns să audă o singură dată, nici să aibă învățătura nescrisă a propovăduirii divine, ci prin felurite rugăminți l-au rugat pe Marcu, de la care se păstrează o evanghelie și care a fost urmaș al lui Petru, să lase și în scris un document cu învățătura care le fusese transmisă prin viu grai. Și nu s-au lăsat până nu l-au convins, devenind astfel răspunzători pentru scrierea evangheliei care se numește „după Marcu”³⁵.

Mărturiile consemnate de Eusebiu se regăsesc într-o formă similară și la Ieronim (*De vir. ill.*, VIII): „Marcu, discipol și tâlcuitor al lui Petru, rugat de frații din Roma, a scris pe scurt *Evanghelia*, potrivit cu ceea ce-l auzise pe învățătorul său împărtășind”³⁶.

Câteva sute de ani mai târziu, Teofilact prelua în linii mari informațiile din Eusebiu, introducând însă un detaliu suplimentar: Evanghelia ar fi fost scrisă la zece ani după înălțarea lui Hristos³⁷. Probabil arhiepiscopul bulgar a calculat această dată pornind de la precizarea lui Eusebiu (*Ist. bis.* II.14.5) potrivit căreia

³⁴ Textul grec în SC, vol. 41, p. 107: τὸ δὲ κατὰ Μάρκον ταύτην ἐσχηκέναι τὴν οἰκονομίαν τοῦ Πέτρου δημοσίᾳ ἐν Ῥώμῃ κηρύξαντος τὸν λόγον καὶ πνεύματι τὸ εὐαγγέλιον ἐξειπόντος, τοὺς παρόντας, πολλοὺς ὄντας, παρακαλέσαι τὸν Μάρκον, ὡς ἂν ἀκολουθήσαντα αὐτῷ πόρρωθεν καὶ μεμνημένον τῶν λεχθέντων, ἀναγράψαι τὰ εἰρημένα· ποιήσαντα δέ, τὸ εὐαγγέλιον μεταδοῦναι τοῖς δεομένοις αὐτοῦ· ὅπερ ἐπιγόντα τὸν Πέτρον προτρεπτικῶς μήτε κωλύσαι μήτε προτρέψασθαι.

³⁵ Textul grec în SC, vol. 31, p. 70–71: τοσοῦτον δ' ἐπέλαμψεν ταῖς τῶν ἀκροατῶν τοῦ Πέτρου διανοίαις εὐσεβείας φέγγος, ὡς μὴ τῆ εἰς ἅπαξ ἰκανῶς ἔχειν ἀρκεῖσθαι ἀκοῇ μηδὲ τῆ ἀγράφῳ τοῦ θεοῦ κηρύγματος διδασκαλίᾳ· παρακλήσεσιν δὲ παντοίαις Μάρκον, οὗ τὸ εὐαγγέλιον φέρεται ἀκόλουθον ὄντα Πέτρου, λιπαρῆσαι, ὡς ἂν καὶ διὰ γραφῆς ὑπόμνημα τῆς διὰ λόγου παραδοθείσης αὐτοῖς καταλείψοι διδασκαλίας, μὴ πρότερόν τε ἀνεῖναι ἢ κατεργάσασθαι τὸν ἄνδρα, καὶ ταύτη αἰτίους γενέσθαι τῆς τοῦ λεγομένου κατὰ Μάρκον εὐαγγελίου γραφῆς.

³⁶ Sf. Ieronim, *Despre bărbații iluștri și alte scrieri*, trad. Dan Negrescu, București, 1997, p. 25. Textul latinesc în PL, vol. 23, col. 621B: „Marcus discipulus et interpres Petri, juxta quod Petrum referentem audierat, rogatus Romae a fratribus, breve scripsit Evangelium.”

³⁷ Teofilact, *PG*, vol. 123, col. 491–492.

Petru ar fi ajuns la Roma în timpul domniei lui Claudiu, împărat despre care știm că a domnit între anii 41–54 d.Hr.

Secțiunea de final a predosloviei împarte corpul evangheliei în trei secțiuni, corespunzătoare elementelor din tripleta lui Calvin: (1) capitolele 1–13 prezintă „deregătorii prorociei lui Hristos, carea o a arătat propoveduind Evangheliia și tâlcuind leagia lui Dumnezeu, certând păcatele și învățătura strâmbă a jidovilor, prorocind despre venirea peririi jidovilor și de venirea Lui la giudecată”; (2) capitolele 15–16 prezintă „popiia lui Hristos, caria o a arătat întru răbdaria Sa pentru păcatele noastre și murind pentru noi”; (3) ultimele versete ale capitolului 16 prezintă „începătura Împărăției slavei Lui, pentru scularea den morți și trimeaterea apostolilor în toată lumea să propovăduiască Evangheliia și înălțarea la ceru și ședearia de-a dereapta Tatălui” (40^r–40^v). Ordinea celor trei funcții (proroc, preot, rege) este modificată, dar grila interpretativă rămâne aceeași.

4. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ LUCA*

Cea mai scurtă predoslovie dintre cele patru este cea care precedă *Evanghelia după Luca*. Informațiile privitoare la autor sunt expediate în câteva rânduri: „Luca au fost vraciu den Antiohia. După aceeaia au fost în cale soție credincioasă lui Pavel și în propovedania Evanghelii” (64^v). La final sunt prezentate versetele biblice care atestă activitatea lui Luca. Pe lângă numeroasele trimiteri la *Faptele Apostolilor* (20:13–16, 21:1–3, 27–28) mai sunt menționate Col. 4:14 și 2 Tim. 4:11.

Dacă profesia evanghelistului Luca ne este cunoscută chiar din textul biblic (Col. 4:14: Λουκᾶς ὁ ἰατρός), nu același lucru putem spune în legătură cu orașul său de baștină, despre care se afirmă că ar fi fost Antiohia. Această tradiție se întâlnește prima dată în așa-numitul *Prolog antimarcionit* (c. 160–180), conform căruia: „Luca este un sirian din Antiohia, sirian de neam, medic de profesie. A devenit ucenic al apostolilor și mai târziu l-a urmat pe Pavel până la martirajul acestuia, slujind Domnului continuu, fiind necăsătorit și fără copii. Plin de Duhul Sfânt, a murit la vârsta de optzeci și patru de ani în Beoția”³⁸.

O altă atestare timpurie cu privire la Luca întâlnim la Irineu. Din nefericire, episcopul de Lugdunum nu spune decât că „Luca, însoțitorul lui Pavel, a consemnat într-o carte *Evanghelia* propovăduită de acesta” (*Adv. haer.* III.1.1).

Informația că Siria ar fi fost locul de baștină al lui Luca este reluată și de istoricul Eusebiu: „Luca fiind de neam din Antiohia, iar de profesie medic, a fost apropiat mai ales de Pavel și s-a cunoscut cu ceilalți apostoli mai mult decât în

³⁸ Helmut Köster, *Ancient Christian Gospels: Their History and Development*, Harrisburg, 1990, p. 335.

treacăt. De la aceștia a dobândit terapeutica sufletelor, despre care ne-a lăsat pilde în două cărți inspirate de Dumnezeu”³⁹.

Tradiția atestată de Eusebiu se întâlnește și la Ieronim: „Luca, doctorul din Antiohia, după cum o arată scrierile sale, n-a fost necunosător al limbii grecești. Însoțitor al apostolului Pavel și tovarăș al său în toate peregrinările sale, a scris o Evanghelie” (*De viris illustribus* 7)⁴⁰. Teofilact al Bulgariei preia tradiția și o îmbogățește, integrându-l pe Luca în grupul celor 70 de ucenici (deși evanghelistul ne dă de înțeles că nu a fost martor ocular la vreun eveniment din viața lui Isus) și sugerând că Luca și Cleopa l-au întâlnit pe Isus pe drumul Emausului după înviere.⁴¹

5. SURSELE PREDOSLOVIEI LA *EVANGHELIA DUPĂ IOAN*

Predoslovia la *Evanghelia după Ioan* este a treia ca mărime. De la bun început, cărturarul precizează că Ioan, unul dintre cei doisprezece ucenici ai lui Isus, a scris o evanghelie, „trei Poslanii” și „Apocalipsis”. Tot el este identificat cu ucenicul „mai drag lui Hristos”,⁴² cel care, potrivit Ioan 21:24, a pus în scris *Evanghelia*.

Folosind câteva versete biblice (Mat 10:2, Marcu 3:17 și Fapte 12:2), autorul predosloviei reconstituie câteva elemente din biografia celui de-al patrulea evanghelist: „fost-au fecior lui Zevedeu și frate lui Iacov celui mai mare, pre care-l omorî Irod”⁴³. Probabil cele mai insolite detalii sunt cele privitoare la perioada exilului:

Și au fost trimes în pribegie de Dionisie împărat, în ostrovul Patmosului, și acolo au scris cartea Apocalipsis, cum scrie în cap 1, stih 9 și în 10, stih 11. Iară după moartea lui Dionisie, au venit în Efes, cum scrie Evsevie în *Historiia* beserecii în a treia carte, în cap 18. Și după ce văzu scrisoarea a celor trei evanghelisti de mainte și mărturisind despre scrisoarea lui, aș-au scris această carte *Evangheliia*, văzând că au lăsat ceia nește lucruri ce să cuvin a ști, cum scrie Evsevie în a treia carte, în cap 21 (104^v).

³⁹ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 100–101: Λουκάς δὲ τὸ μὲν γένος ὦν τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας, τὴν ἐπιστήμην δὲ ἰατρὸς, τὰ πλεῖστα συγγεγονὸς τῷ Παύλῳ, καὶ τοῖς λοιποῖς δὲ οὐ παρέργως τῶν ἀποστόλων ὠμιληκῶς, ἤς ἀπὸ τούτων προσεκτήσατο ψυχῶν θεραπευτικῆς ἐν δυσὶν ἡμῖν ὑποδείγματα θεοπνεύστοις κατέλιπεν βιβλίους.

⁴⁰ Textul latinesc în *PL*, vol. 23, col. 619B: „Lucas medicus Antiochensis, ut ejus scripta indicant, Graeci sermonis non ignarus fuit, sectator Apostoli Pauli, et omnis peregrinationis ejus comes, scripsit Evangelium.”

⁴¹ Textul grec în *Enarratio in Evangelium Lucae*, *PG*, vol. 123, col. 685: Καὶ ἐκ νεκρῶν δὲ ἀναστάντι τῷ Χριστῷ συναντήσαι μετὰ Κλεόπα.

⁴² În *Evanghelia după Ioan* se întâlnesc patru referiri la un ucenic pe care-l iubea Isus (ὁ μαθητὴς ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς): 13:23; 19:26; 21:7, 20.

⁴³ Decapitarea lui Iacov a fost dispusă de Irod Agripa I, nepotul lui Irod cel Mare, în 42 sau 43 d. Hr.

Pasajul de mai sus conține mai multe inexactități, pe care le comentăm mai jos:

(1) Împăratul exilului nu este Dionisie (menționat de două ori în acest pasaj) ci Domițian (81–96). Greșeala comisă de cărturarul ardelean (sau de tipografi) este cu atât mai surprinzătoare, cu cât în predoslovia epistolelor ioanine numele este scris corect: „Domentian împărat l-au izgonit în ostrovul Patmosului” (191^v).

(2) *Apocalipsa* nu pomenește numele lui Domițian, cum s-ar putea crede din citatul de mai sus. În Apoc. 1:9 autorul spune că se afla în insula Patmos, fiind „părtaș la necaz, și împărăție și răbdare”, iar în 10:11 este prezentată vocația sa, de a profeti cu privire la popoare, neamuri, limbi și împărați.

(3) Informația că Ioan ar fi venit în Efes după moartea lui Domițian nu se întâlnește în III.18. În acest capitol Eusebiu scrie doar că Ioan a fost condamnat să locuiască în insula Patmos din pricina mărturiei sale pentru cuvântul divin și citează o tradiție de la Irineu (*Adv. haer.* V.30.3), potrivit căreia *Apocalipsa* ar fi fost scrisă către sfârșitul domniei lui Domițian. Secțiunea la care face referire autorul predosloviei nu este III.18, ci III.23: „În vremea aceea în Asia era încă în viață cel pe care îl iubea Isus, apostolul și evanghelistul Ioan, care cârmuia bisericile din jur, după ce revenise din exilul pe insulă, la moartea lui Domițian”⁴⁴.

(4) Informația că Ioan ar fi văzut „scrisoarea a celor trei evanghelisti” nu provine din secțiunea III.21, cum scrie autorul predosloviei, ci din III.24.7, secțiune citată deja la începutul acestui studiu. Eusebiu relatează următoarele: „Atunci când Marcu și Luca și-au publicat evangheliile lor, se spune că Ioan, care folosisse toată vremea proclamarea prin viu grai (ἀγράφω), în cele din urmă a purces la scris din acest motiv: când cele trei evanghelii scrise mai înainte au ajuns la toți [credincioșii] și la el însuși, se spune că le-a acceptat dând mărturie despre adevărul lor; totuși, lipsea scrierii relatarea despre cele făcute de Hristos în vremurile dintâi și la începutul predicării” (III.24.7)⁴⁵.

6. CONCLUZII

În urma lecturii atente a predosloviilor celor patru evanghelii din NT. 1648, putem face câteva aprecieri cu privire la metoda de lucru a autorului.

⁴⁴ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 126: Ἐπὶ τούτοις κατὰ τὴν Ἀσίαν ἔτι τῷ βίῳ περιλειπόμενος αὐτὸς ἐκεῖνος ὃν ἠγάπα ὁ Ἰησοῦς, ἀπόστολος ὁμοῦ καὶ εὐαγγελιστῆς Ἰωάννης τὰς αὐτόθι διεῖπεν ἐκκλησίας, ἀπὸ τῆς κατὰ τὴν νῆσον μετὰ τὴν Δομετιανοῦ τελευτὴν ἐπανελθὼν φυγῆς.

⁴⁵ Textul grec în *SC*, vol. 31, p. 130–131: ἤδη δὲ Μάρκου καὶ Λουκᾶ τῶν κατ' αὐτοὺς εὐαγγελίων τὴν ἔκδοσιν πεποιημένων, Ἰωάννην φασὶ τὸν πάντα χρόνον ἀγράφω κεχρημένον κηρύγματι, τέλος καὶ ἐπὶ τὴν γραφὴν ἔλθειν τοιαύδε χάριν αἰτίας. τῶν προαναγραφέντων τριῶν εἰς πάντας ἤδη καὶ εἰς αὐτὸν διαδεδομένων, ἀποδέξασθαι μὲν φασιν, ἀλήθειαν αὐτοῖς ἐπιμαρτυρήσαντα, μόνην δὲ ἄρα λείπεσθαι τῇ γραφῇ τὴν περὶ τῶν ἐν πρώτοις καὶ κατ' ἀρχὴν τοῦ κηρύγματος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πεπραγμένων, διήγησιν.

(1) Unele referințe biblice din predosloviea *Evangheliei după Matei* (Is. 52:7; Rom. 16:25; Gal. 1:6; Rom. 1:1) sugerează fie o exegeză superficială, fie o redactare în grabă a textelor de către autor. Acesta preia în mod necritic, de la Teofilact, afirmația că Luca s-ar fi numărat între cei 70 de ucenici ai Mântuitorului, deși Luca 1:1–2 îl plasează pe autorul evangheliei în afara cercului de martori oculari. Evanghelistul afirmă că a primit informațiile de la martori oculari și de la cei care au devenit „slujitori ai Cuvântului”. Același statut, de ucenic al lui Isus (din grupul celor 70) îi este atribuit și lui Marcu, în ciuda mărturiei lui Papias, care afirmă contrariul. Dacă ținem seama și de celelalte surse patristice timpurii, ajungem la concluzia că este foarte improbabil ca Marcu să fi făcut parte din cercul celor 70. Pentru scriitorii creștini din primele secole, autoritatea evangheliei lui Marcu derivă din cea a apostolului Petru. Cu vremea, prestigiul celor doi evangheliști (Marcu și Luca) a sporit considerabil, drept care în timpul lui Teofilact se afirma că ei l-au cunoscut personal pe Mântuitorul și că au asistat la o bună parte din evenimentele descrise în lucrările lor.

(2) Raportarea autorului predosloviilor la sursele patristice și post-patristice este contradictorie. Atunci când scrie despre apartenența lui Marcu și a lui Luca la grupul celor 70, autorul dă credit deplin unei surse post-patristice (în speță, Teofilact). Dimpotrivă, atunci când discută limba în care a scris Matei, autorul trece în revistă o salbă de surse patristice doar pentru a le combate. Atitudinea ambivalentă a cărturarului față de tradiția patristică îl apropie de linia protestantă, dat fiind că, pe de o parte, reformatorii au căutat să-și fundamenteze ideile folosind „precedente” patristice, iar pe de altă parte au reevaluat tradiția dintr-un unghi critic.

(3) Lipsa de acribie pe care o dovedește uneori autorul în selectarea și comentarea versetelor biblice își găsește perechea în maniera de interpretare a surselor patristice. Referirile inexacte la *Istoria bisericească* a lui Eusebiu, din Predosloviea *Evangheliei după Ioan*, ilustrează lejeritatea cu care își prelucrează autorul sursele. Desigur, verdictul final privitor la nivelul de pregătire a cărturarului ar trebui să fie pronunțat numai după verificarea judicioasă a tuturor predosloviilor.

(4) Deși Virgil Cândea sau alți cercetători au căutat să demonstreze că NT. 1648 este rezultatul unei inițiative ortodoxe, predosloviile evangheliilor conțin indicii care sugerează că textul tipărit de Simion Ștefan stă „sub semnul Reformei”⁴⁶. Până în prezent, niciunul dintre cercetători n-a explicat în mod satisfăcător de ce cărturarul care a scris prefetele (a) face referire la cartea 2 Regi folosind titlul

⁴⁶ Vezi, pe această temă, un excelent studiu: Ambrus Miskolczy, *Sub semnul Reformei? Câteva probleme și întrebări privind ediția a 2-a a Noului Testament de la Bălgrad din anul 1648*, în „Europa Annales”, 2A, Universitatea Eötvös Loránd, Budapesta, 1995, p. 187–210. Pentru o prezentare a ideilor protestante din predosloviile NT. 1648, vezi Emanuel Conțac, *Dilemele fidelității*, Cluj-Napoca, 2011, p. 30–39.

utilizat de protestanți („2 Samuel”), (b) contrazice o tradiție patristică venerabilă sau (c) folosește tripleta lui Calvin („Hristos – preot, profet, rege”) pentru a structura conținutul primelor două evanghelii (Matei și Marcu).

(5) Probabil inexactitățile semnalate în acest studiu sunt de așteptat într-o ediție de anvergura celei tipărite la Bălgrad. Trecerea lor în revistă este importantă fiindcă ne ajută să avem o imagine mai exactă și mai justă asupra competențelor realizatorilor acestei ediții, care marchează un prag important în tradiția biblică românească. Uneori, în evaluarea lor, cercetătorii români au dat curs unei retorici avântate, în defavoarea analizei minuțioase și atente. Ioan Bălan scria la începutul sec. XX că „testamentul nou dela Alba-Iulia e așa de bine tradus, încât îți vine să zici, că autorii lui au făcut studii academice” și că „această carte minunată se poate numi una dintre cele mai de samă opere ale literaturii române, iar în literatura bisericească, puține sunt, cari să se poată măsura cu ea”⁴⁷. Analiza noastră sugerează că discursul encomiastic al cercetătorilor din generațiile trecute trebuie să facă loc analizei echilibrate și meticuloase a faptelor de limbă din această ediție, care în ciuda cusurilor pe care i le-am putea găsi astăzi, rămâne un monument religios, ivit la confluența a două spații religioase și culturale importante: protestantismul, în varianta lui calvină, și ortodoxia răsăriteană.

THE SOURCES OF THE PREFACES OF THE FOUR GOSPELS
IN THE BĂLGRAD NEW TESTAMENT (1648)

(Abstract)

The present study focuses on the first four prefaces of the Bălgrad New Testament, in an attempt not simply to identify the sources of the prefaces, but also evaluate the way in which the author makes use of them. Although Virgil Cândea and other Romanian scholars have taken upon themselves to demonstrate that the 1648 NT is the result of a thoroughly Orthodox initiative, the prefaces of the Gospels contain clues which suggest that the text printed by metropolitan Simion Ștefan stands “under the aegis of the Reformation” (as one Hungarian scholar has well put it). Up to now, no scholar has come up with a plausible explanation as to why the author of the prefaces (a) refers to the book of 2 Kings by using its Protestant name (“2 Samuel”), (b) is at variance with the venerable tradition according to which Matthew wrote his Gospel in Hebrew, (c) uses Calvin’s triplex (“Christ as priest, prophet and king”) as an organizing principle of the content of the first two Gospels (Matthew and Mark).

Cuvinte-cheie: predoslovii, Noul Testament de la Bălgrad, evanghelii, Reformă, ortodoxie.

Keywords: prefaces, Bălgrad New Testament, Gospels, Reformation, orthodoxy.

*Institutul Teologic Penticostal
B-dul Uverturii nr. 210–220
București, sector 6
emanuelcontac@gmail.com*

⁴⁷ Ioan Bălan, *Limba cărților bisericești. Studiu istoric și liturgic*, Blaj, 1914, p. 137–138.